

RYTŲ AUKŠTAIČIŲ IR ŠIAURĖS ŽEMAIČIŲ PRIEGAIĖS: Bendrybės ir skirtumai

Genovaitė KAČIUŠKIENĖ, Aleksas GIRDENIS

§ 1. Šis trumpas rašinys – vienas iš pirmų bandymų palyginti dviejų gana tolimų lietuvių kalbos tarmių priegaidės¹.

Tai, kad šiaurės žemaičiai priegaidės taria kitaip negu rytų aukštaičiai, pastebi kiekvienas dialektologas, bet objektyviau apibūdinti tą skirtingumą vargu ar galėtų, jeigu nenorėtų apsiriboti tokiais banaliais dalykais kaip akūto „lūžis“ žemaičiuose ir antrojo cirkumfleksinių dvigarsių dėmens pailginimas bei pirmojo dėmens redukcija rytų aukštaičių tarmėje. Paprastais stebėjimais daugiau pasakyti vargu ar įmanoma – bandant žengti nors nedidelį žingsnį į priekį nori nenori tenka imtis eksperimentų.

§ 2. Tyrimui pasirinkome šiaurės panevėžiškių ir šiaurės žemaičių tėliškių tarmes. Pasirinkimą lėmė dvejopi motyvai: pirma, tai mūsų gimtosios tarmės ir, antra, šių tarmių prozodija bene daugiausia tirtą eksperimentiškai². Manytume, kad abi tarmės priegaidžių atžvilgiu pakankamai gerai atstovauja atitinkamiems tarmių būriams, tad išvados, prie kurių prieisime, gali būti apibendrintos visiems rytų aukštaičiams ir šiaurės žemaičiams, – žinoma, tik tol, kol neatsiras daugiau panašaus pobūdžio darbų.

§ 3. Turėdami galvoje, kad daugumas rytų aukštaičių vienabalsių (ir vienafonemių dvibalsių *ie, uo*) priegaidės skiria prastokai, eksperimentavome tiksliai su dvifonemiais dvibalsiais *ai* ir *au*, tariamais žodžio viduryje (pvz.: *trūkė* : *braukė, tairo* : *taiką*) arba (tik žemaičių tarmės atveju) žodžio gale (žem. *tráuks* : *brauks, káiš[ia]* : *gaiš...*). Pavyzdžiai į magnetofono juostą įskaityti trumpų logiškai ir intonaciškai akcentuotame trinarių tiesioginių (konstatuojamųjų) sakinių viduryje (*Žmonės traukė vežimą, Broliš k á i š [ia] buroką...*). Iškarpius iš įrašų dvibalsių segmentus, buvo įprastiniais metodais filmuojamos oscilogramos. Iš viso jų apdorota 292: rytiečiams atstovavo 200, žemaičiams – 92.

¹ Čia smulkiau plėtojami teiginiai, glaustai išdėstyti tezėse: (Girdenis, Kačiuškienė, 1988).

² Žr., pvz.: (Girdenis, 1967; 1974; 1996; Kačiuškienė, 1985, Mažiulienė, 1996).

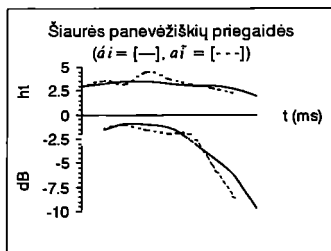
Oscilogramose „rankiniu“ būdu matavome 2–3 periodų (tiksliau sakant – kvaziperiodų) trukmę ir paskutinio tos grupės periodo amplitudę. Tolesnis duomenų tvarkymas patikėtas ESM programai „EGLE“ (programavimo kalba – PL/1). Programa linijinius vienetus milimetrus vertė pagrindinio tono bei intensyvumo vienetais – pustoniais (ht) ir decibelais (dB); sumuodama tiriamųjų atkarpų ilgį ji nustatydavo tiriamųjų garsų ir atskirų jų dalių trukmę, skaičiuodavo vidutinį viso garso ir jo pradines bei galines atkarpos vidutinį tono aukštį bei intensyvumą ir t.t., pagaliau apskaičiuodavo apibendrintos tono ir intensyvumo kreivės taškus iš viso duomenų masyvo, net nubraižydavo atitinkamą taškinį grafiką³. Visi skaičiavimai – iki apibendrintos kreivės taškų – vertinami įvairiais statistiniais metodais: nustatant pasikliaujamuosius intervalus, apskaičiuojant svarbiausius statistinius kriterijus ir automatiškai jų reikšmes palyginant su kritinėmis.

§ 4. Kaip rodo rezultatai, rytų aukštaičių priegaidės labiausiai skiria pirmojo ir antrojo dvibalsių dėmens kontrastas (žr. 1 pav.) – prie panašios išvados kiek kitu keliu buvo priėjusi ir L. Grumadienė su B. Stundžia (žr. Grumadene, Stundžia, 1987; plg. Grumadienė, 1988). Labai į akis krinta siauras pagrindinio tono diapazonas, nepapimas nė dviejų pustonių. Ir be spektrinės analizės galima manyti, kad priegaidės čia labiausiai turėtų diferencijuoti skirtingas pirmojo dėmens tembras. Akūtinio dvigarsio pirmasis dėmuo artimas atitinkamam savarankiškam ilgajam ar pusilgiam balsiui – cirkumfleksiniuose dvibalsiuose jis labai redukuotas ir įvairiais požymiais suartėjęs su antruoju dėmeniu (tariama net ne *brū̀k̃e* „braukė“, *taĩk̃o* „taiką“, o beveik *brū̀k̃e*, *tuĩk̃o* ir pan.). Be to, cirkumfleksinio dvibalsio pirmasis dėmuo, galima sakyti, neturi kvazistacionarinės dalies, tad objektyviai išmatuoti tikrąją jo trukmę neįmanoma.

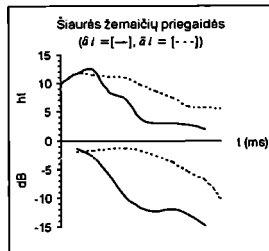
Iš prozodinių požymių į akis krinta nežymus tono kilimas cirkumfleksinio dvibalsio pirmojo dėmens pabaigoje ir staigus intensyvumo kritimas akūtinuose dvibalsiuose.

§ 5. Šiaurės žemaičių dvibalsių priegaidės mūsų nagrinėtai atvejais (t.y. galingame skiemenyje ir prieš trumpą redukuotą galūnę) ryškiai skiriasi įvairiaisiais pagrindinio tono ir intensyvumo požymiais (žr. 2 pav.). Reikšmingiausia, matyt, yra vidurinė skiemens centro dalis, kur neutraliomis intonacinėmis sąlygomis cirkumfleksas dažniausiai pasiekia muzikinę ir dinaminę kulminaciją, o akūtas baigia nukristi beveik iki žemiausio lygio. Būdinga, kad tono ir intensyvumo kreivės beveik izomorfiškos, – tai visiškai patvirtina labai stipri šių reiškinių statistinė koreliacija (žr. § 7 ir ten pateiktą 2 lentelę). Krinta į akis labai platus akūto pagrindinio tono diapazonas: kartais jis siekia visą oktavą (11–12 pustonių).

³ Smulkiausiai šie dalykai aprašyti I. Mažiulienės studijoje (1996, 44–49), kuri ištais remiasi kalbamąja ESM programa. Ta pačia metodika remiasi ir mūsų pranešimas, skaitytas 1987 m. XI tarptautiniame fonetikos mokslų kongrese (žr. Girdenis, Kačuskė, 1987). Neiškenčiame nepasidžiaugę, kad tas nedidelis darbelis susilaukė žymiojo slavų akcentologijos tyrėjo V. Dybo didelio (sakytume, neproporcingai didelio) dėmesio (žr., pvz., Dybo, 1997, 178–184).

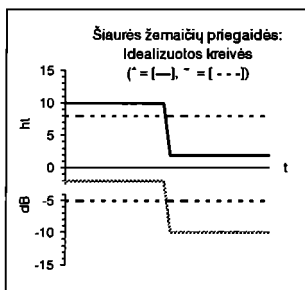

1 pav. Šiaurės panevėžiškių dvibalsių priegaidės: Apibendrintos kreivės (Kreivių reikšmės nurodytos brėžinyje; dėl techninių priežasčių trukmės skirtumai kiek suniveliuoti. Išlyginant kreives nuliui prilygintas minimalus tono aukštis ir maksimalus intensyvumas).

2 pav. Šiaurės žemaičių dvibalsių priegaidės: Apibendrintos kreivės (plg. 1 pav.)

Tyrimo rezultatai šiaurės žemaičių cirkumfleksą leidžia traktuoti kaip lygią, moromis neskaidomą prozodemą, o akūtą – kaip prozodemą, pagrįstą ryškiu pradinės ir galinės moros kontrastu (plg. Jakobson, 1962, 120 t.). Šią išvadą gražiai paremia kiek anksčiau referuotas eksperimentas, įrodąs, kad žemaičių akūtą galima sintezuoti iš dviejų modifikuotų to paties balsio segmentų – normalaus ir pažeminto maždaug oktava (žr. Girdenis, 1996, 83 ir šio str. 3 pav.). Šiaip jau „idealizuota“ tiesioginio sakinio cirkumflekso tono ir intensyvumo kreivė yra tolygiai kylanti-krintanti, akūto – staigiai krintanti. Manytume, kad svarbiausia vadinamojo lūžio (glotalizacijos) paskirtis yra paryškinti šį staigų kritimą išlaikant maždaug normalią skiemens trukmę (apie ją žr. § 6) ir išsaugant galimybę sklandžiai pereiti prie tolesnio skiemens. Savarankiškos vertės lūžis veikiausiai neturi.

3 pav. Šiaurės žemaičių priegaidžių „idealizuotos kreivės“

§ 6. Labai skirtinga rytų aukštaičių ir šiaurės žemaičių cirkumfleksinių bei akūtinį dvibalsių kiekybė (žr. 1 lent.).

1 lentelė. Šiaurės panevėžiškių ir šiaurės žemaičių dvibalsių ilgumai (n – imties tūris, arba matavimų skaičius, \bar{x} – aritmetinis vidurkis, s – kvadratinis nuokrypis, \pm – 95% pasikliaujamasis intervalas)

Tarmė	Priegaidė	n	$\bar{x} \pm s$ (ms)	\pm (ms)
Šiaurės panevėžiškių		94	356 \pm 47	346 \pm 365
	~	100	288 \pm 49	279 \pm 297
Šiaurės žemaičių	‘ (‘)	64	382 \pm 37	373 \pm 392
	~	28	406 \pm 45	388 \pm 423

Kaip matom, ilgesni yra abiejų tarmių žymėtųjų priegaidžių dvibalsiai: rytiečių akūtiniai (jų kiekybės santykis su cirkumfleksiniais dvibalsiais lygus 1,24 : 1), žemaičių cirkumfleksiniai (kiekybės santykis su akūtiniais dvibalsiais yra 1,06 : 1). Empiriškai tai aiškintina skirtingu pirmojo dėmens ilgumu. Šiaurės žemaičių tarmėje cirkumfleksinių dvigarsių dėmuo būna šiek tiek ilgesnis negu akūtinųjų, o rytų aukštaičių tarmėje taip esti akūtinuosiuose dvigarsiuose. Tiesa, aukštaičiai ilgina antrąjį cirkumfleksinių dvigarsių dėmenį, bet tas ilginimas, matyt, nėra toks ryškus, kad atsvertų pirmojo dėmens redukcijos padarinius.

Kaip vertintina bendroji vienos ir kitos tarmės dvibalsių kiekybė, sunku pasakyti. Atrodytu, kad gautieji rezultatai bent jau neprieštarauja audiciniam įspūdžiui: rytiečių (ypač panevėžiškių) kalbėjimo tempas, apskritai kalbant, atrodo gerokai greitesnis negu šiaurinių žemaičių. Bet grįsti šį įspūdį mūsų tyrimo rezultatais būtų rizikinga, nes darant įrašus tempas nebuvo kontroliuojamas ir diktoriai žemaičiai tiesiog atsitiktinai galėjo kalbėti kiek lėčiau.

2 lentelė. Pagrindinio tono ir intensyvumo koreliacija (r – koreliacijos koeficientas, \pm – 95% pasikliaujamasis intervalas)

Tarmė	‘		~	
	r	\pm	r	\pm
R. aukštaičiai	0,219	0,164 \pm 0,273	0,259	0,198 \pm 0,308
Š. žemaičiai	0,708	0,681 \pm 0,734	0,624	0,578 \pm 0,667

§ 7. Tai, kad rytų aukštaičių ir šiaurės žemaičių priegaidės labai skiriasi, aiškiausiai rodo koreliacinė pagrindinio tono ir intensyvumo santykių analizė. Kaip matyti iš 2 lentelės, šiaurės žemaičių tarmėje šių požymių statistinė koreliacija daug stipresnė negu šiaurės panevėžiškių šnektose. Šiuo atžvilgiu lyginamųjų tarmių priegaidės, kalbant matematinės statistikos terminais, priklauso visiškai skirtingoms generalinėms atbėms – įsidėmėtini ne tik nesuscikertą, bet ir nė nesuartėją pasikliaujamieji intervalai.

Taigi siaurės žemaičių tarmėje pagrindinis tonas ir intensyvumas taip harmonin-gai papildo vienas kitą, kad ištyrę vieną prozodinį reiškinį lengvai galime įsivaizduoti kitą (dar kartą plg. 2 pav. kreives). Rytų aukštaičiams ši tendencija taip pat būdinga, tik ji kur kas silpnesnė: neretai pagrindinis tonas kinta kiek kitaip negu intensyvu-mas. Kad taip gali būti cirkumfleksiniuose skiemenyse, suprasti nesunku, nes čia pa-brėžiamas mažesnis savaiminio intensyvumo dėmuo. Bet tą patį rodo ir akūtiniai skiemenys, kur tokios „disharmonijos“ lyg ir neturėtų būti – ir paaiškinti tai be naujų eksperimentų nemokėtume. Kol kas galima tik spėlioti, kad rytiečių priegaidėms pa-grindinis tonas galbūt nėra itin svarbus ir todėl labiau pasiduoda frazės intonacijos poveikiui⁴.

§ 8. Mūsų tyrimas leidžia kalbėti apie dvi skirtingas lietuvių kalbos priegaidžių sis-temas ne tik fonologijos, bet ir g r y n o s i o s f o n e t i k o s atžvilgiu.

Svarbiausias skiriamasis žemaičių tarmės priegaidžių sistemos bruožas yra cirkum-flekso žymėtumas ir cirkumflekso nežymėtumas – aukštaičių tarmėje ir bendrinėje kalboje šis santykis diametraliai priešingas. Žemaičių tarmėje tokius priegaidžių san-tykius įrodo tai, kad čia priegaidės gali laisvai kontrastuoti pirminėse galūnėse (plg. *sākā* = /sākā/ „(medžio) sakai“ *sakā* = /sākā/ „(tu) sakai“) ir pokirtinėse priegai-džių neutralizacijos pozicijose archiprozodemai atstovauja akūtas (plg. *bātā* „batai“, *vākār* „vakar“). Be to, kalbėjimo sraute akūtas čia dažnesnis už cirkumfleksą. Aukš-taičiuose priegaidžių santykiai tokie pat kaip bendrinėje kalboje.

SYLLABLE INTONATIONS IN THE EAST AUKŠTAITIAN AND NORTH ŽEMAITIAN DIALECTS: Common Features and Differences

S u m m a r y

In the East Aukštaitian and North Žemaitian dialects the contrast of acute (sharp, falling syllable intona-tion) and circumflex (smooth, rising intonation) is realized by distinctly different acoustic features.

In a diphthongal syllable the main difference of the East Aukštaitian intonations concerns the pronuncia-tion of the first component of the diphthong: this component is strongly reduced (almost diffuse) in the cir-cumflex syllables and nearly coincides with the corresponding monophthong in the acute syllables. The varia-tions of the pure prosodic features may be estimated as negligible.

In contrast to this, the North Žemaitian syllable intonations are purely prosodic phenomena. The acute in this dialect can be interpreted as a whole consisting of abruptly falling fundamental frequency (tone) and intensity (energy); the frequency and intensity of the circumflex syllables change (rise and descend) rather gradually.

⁴ Bet mes nieku būdu nesame linkę pritarti A. Laigonaitei (1958, 71 tt.), kadaise kėlusiai mintį, kad ben-drinės kalbos (*mutatis mutandis* – ir apskritai aukštaičių) priegaidės esančios grynai dinaminės prigimties – jų esmę sudarąs tam tikros skiemens sudaromojo garso vietos pabrėžimas „stipresniu, gausesniu (ilgiau tęsiamu) balsu“ (t.p., p. 81). Vienu atžvilgiu ji, be abejo, teisi: žemaičių priegaidžių pagrindinio tono kreivės tikrai ryš-kesnės ir beveik visai nesiskiria nuo intensyvumo kreivių (plg. „Iš viso to matyti, kad žemaičių tarmėje muziki-nis priegaidės elementas turi daugiau reikšmės negu literatūrinėje kalboje“ – p. 99).

Kol kas, matyt, visoms tarmėms tinka puikiai pagrįstos A. Pakerio (1982) išvados, pagal kurias lietuvių kalbos priegaidės laikytinos k o m p l e k s i n ė s prigimties reiškiniumi.

LITERATŪRA

- Dybo*, 1997 Dybo B. A. Balto-slavjanskaja akcentologičeskaja rekonstrukcija ir indoevropejskaja akcentologija. – *Studia linguarum: De omnibus linguae rebus scilicet et quibusdam aliis*. Moskva: Rossijskij gos. gumanit. universitet, 53–189.
- Girdenis A.*, 1967, Mažeikių tarmės priegaidžių fonetinės ypatybės. – *Kalbotyra*, t. 15, 31–41.
- Girdenis A.*, 1974, Prozodinės priegaidžių ypatybės šiaurės žemaičių tarmėje: (Trukmė, pagrindinis tonas, intensyvumas). – Eksperimentinė ir praktinė fonetika. Vilnius: VPI, 160–198
- Girdenis A.*, 1996, Energetinė šiaurės žemaičių priegaidžių fonetinės prigimties interpretacija. – *Baltistica*, t. 31 (1), 71–84.
- Girdenis A., Kačiūskienė G.*, 1988, Šiaurės žemaičių ir šiaurės panevėžiškių dvibalsių priegaidės: Gretinamoji akustinė analizė. – Pedagoginių institutų studentų mokymo metodikos tobulinimas aukštosios mokyklos pertvarkymo sąlygomis. Šiauliai: ŠPI, 1988, 191–194.
- Girdenis, Kačiūskene*, 1987 – Гирденис А., Качюшкене Г. Вторичные типы слоговых интонаций в литовских диалектах. – *Proceedings 11th ICPhS*. Tallinn, 91–94.
- Grumadene, Stundžia*, 1987 – Грумадене Л., Стунджа Б. Динамика оппозиций слоговых интонаций в фонологических системах диалектной и городской речи: (На материале литовского языка). – *Proceedings 11th ICPhS*. Tallinn, 95–98.
- Gnumadienė L.*, 1988, Kokybinės vilniečių kalbos dvibalsių priegaidžių ypatybės. – Pedagoginių institutų studentų mokymo metodikos tobulinimas aukštosios mokyklos pertvarkymo sąlygomis. Šiauliai: ŠPI, 1988, 194–195.
- Jakobson R.*, 1962, *Selected Writings*. 's-Gravenhage: Moulton & Co, 1962, vol. 1: *Phonological Studies*.
- Kačiūskienė G.*, 1985, Kuo gali skirtis šiaurinių panevėžiškių priegaidės. – *Kalbotyra*, t. 36 (1), 12–17.
- Laigonaitė A.*, 1958, Dėl lietuvių kalbos kirčio ir priegaidės supratimo. – *Kalbotyra*, t. 1, 71–100.
- Mažiulienė I. I.*, 1996, Centrinės šiaurės žemaičių tarmės prozodija: Instrumentinis ir sociolingvistinis tyrimas. – *Kalbotyra*, 1996, t. 45 (1), 30–111.
- Pakers A.*, 1982, Lietuvių bendrinės kalbos prozodija. Vilnius: Mokslas.

Šiaulių universitetas
Lietuvių kalbos katedra
Vilniaus universitetas
Bendrosios kalbotyros katedra

Įteikta
1997 m. gruodžio mėn.